

AĞACI, YEŞİLİ KORUYALIM VE ÇEVREYİ TEMİZ TUTALIM¹

Çevre kavramı

"Çevre"; canlıların içinde yaşadığı ortamdır. Bu ortamı, hava, su, toprak, bitki, hayvan, sıcaklık, soğukluk gibi canlı ve cansız varlıklar oluşturur. Bundan dolayı çevreyi; "canlıların yaşayış gelişmesini sağlayan ve onları sürekli olarak etkileri altında bulunduran fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörlerin bütünlüğüdür" şeklinde tanımlamak mümkündür.²

Başka bir ifade ile çevre; insanla birlikte tüm canlı varlıkları, cansız varlıkları, canlı varlıkların eylemlerini etkileyen ya da etkileyebilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik, toplumsal nitelikteki tüm etkenleri kapsamaktadır.³

Kâinatın bir düzen içinde yaratılması ve ekolojik denge

Yüce Allah, insanın da içinde bulunduğu tabiatı canlı ve cansız varlıklarıyla birlikte bir düzen ve denge içinde yaratmıştır. Bu düzen, yeryüzündeki canlıların yaşantılarını sürdürebilmesi için en ideali olup, herhangi bir eksikliği ve aksaklığı söz konusu değildir. Kâinata var olan bu düzen ve denge "ekolojik denge" olarak da ifade edilmektedir. Bu durum bazı ayetlerde şu şekilde ifade edilmiştir:

إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ

"Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık."⁴

وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ (7) أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ

"Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu. Ölçüde haddi aşmayın."⁵

وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ

"Yeri de yaydık, ona sabit dağlar yerleştirdik ve orada ölçülü (bir biçimde) her şeyi bitirdik."⁶

وَأِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ

"Hiçbir şey yoktur ki hazineleri yanımızda olmasın. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz."⁷

Çağımızın en önemli problemlerinden birisi de, ekolojik dengenin bozulması ve bununla bağlantılı olarak çevre kirliliği sorunudur. Yüce Allah, insandan, tabii çevrenin ve ekolojik dengenin korunmasını, onların doğal düzeninin bozulmamasını istemektedir. Aksi takdirde, bizzat insanın kendisinin bundan zarar göreceğini şöyle ifade etmektedir:

ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ

"İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır."⁸

Bu ayet-i kerime, genel anlamda eko sisteminde bozulma ve kirlenme meydana geleceğini ve bunun sebebinin de insan olduğunu ortaya koymaktadır. Günümüzde, dünyada somut hale gelen erozyon gerçeği, hava, su ve denizlerin kirlenmesi, bunların sonucu olarak da asit yağmurlarının yağması, iklim değişikliği gibi küresel çevre kirliliği ve sorunlarına sözünü ettiğimiz ayette işaret edildiğini, insanların asırlar önce böyle bir tehlikeyle karşı karşıya geleceklerinin ipuçlarının

¹ Burhan Erkuş, Din işleri Yüksek Kurulu Uzmanı

² Necmettin Çepel, Doğa Çevre Ekoloji ve insanlığın Ekoloji Sorunları, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1992, s.38.

³ Ruşen Keleş, Can Hamamcı, Çevrebilim, imge Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 28.

⁴ Kamer, 54/49.

⁵ Rahman, 55/7-8.

⁶ Hicr, 15/19.

⁷ Hicr, 15/21.

⁸ Rum, 30/41.

verildiğini görmekteyiz.

Dinimizin çevre ile ilgili öğretileri

Dinimize göre insanın yararına sunulan her şey Allah'ın bize verdiği bir nimet ve emanettir. Onları, verenin isteği doğrultusunda kullanmamız gerekmektedir. Aksi takdirde emanete hıyanet etmiş olur ve bundan hesaba çekiliriz.

Kendimize; "çevreye karşı nasıl bir tutum içerisinde olmamız gerekir?" diye bir soru yöneltirsek, iki şeyin öne çıktığını görürüz. Bunlardan birisi temizlik, diğeri de nimetleri ihtiyacımız ölçüsünde kullanmaktır. Gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse Hz. Peygamber'in sünnetinde her iki durum ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu öğretileri gerektiği şekilde yerine getirdiğimiz takdirde Allah'ın bize emaneti olan çevreye karşı tutumuzda yanlışlık yapmamış oluruz. Şimdi bunları kısaca ele alalım:

Çevre temizliği

Yüce Allah, çevreyi insanın hizmetine vermiştir. Öyle ise insan, kendisine hizmet eden caddelerin, sokakların, parkların, ormanların, akarsuların, göllerin, denizlerin, kısacası doğal çevrenin temiz tutulması ve korunmasıyla ilgilenmelidir. Çünkü, insan olmadan çevre ve diğer canlılar rahatlıkla varlıklarını sürdürebilirler. Fakat çevre olmadan insanın varlığını sürdürmesi mümkün olmayabilir.

Temizlik, Kur'an-ı Kerim'de, taharet ve temizlenmek kökünden birçok defa zikredilmiştir. (Bakara, 125, 222, 232; Al-i Imran, 15, 42, 55; Tevbe, 103, 108; Maide, 6,41; Enfal, 11; Ahzab, 33, 53; Hac, 26; A'raf, 82)

Kur'an'da iç ve dış temizliği yönünden arınanların Allah tarafından sevildiği ve böyle bir temizliğe devam edilmesi gerektiği,

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ

"Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever."⁹ ayeti ile,

Ayrıca Allah'ın bizleri temizliğe kavuşturmak için gökten yağmur indirdiği de

وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً

"Allah size gökten su indiriyor"¹⁰ ayeti ile bildirilmektedir.

Hz. Peygamber de çevreyle ve onun korunmasıyla ilgilenmiştir. O'nun, insanın yakın ve uzak çevresini temiz ve sağlıklı tutması, korunmasıyla ilgili fiilen yaptığı ve sözle ifade ettiği pek çok şey vardır. Bunlardan birkaçını burada zikrelelim. Peygamberimiz (s.a.s),

الطُّهُورُ شَطْرُ الْإِيمَانِ

"Temizlik, imanın yarısıdır"¹¹ hadisinde beden, elbise, mekân ve gıda temizliğini kastetmiş, temizliğe önem vermeyen kişilerin adeta imanının yarım olacağını vurgulamıştır.

Konuya ilişkin bir başka hadis de şöyledir.

عُرِضَتْ عَلَيَّ أَعْمَالُ أُمَّتِي حَسَنُهَا وَسَيِّئُهَا فَوَجَدْتُ فِي مَحَاسِنِ أَعْمَالِهَا الْأَذَى يُمَاطُ عَنِ الطَّرِيقِ وَوَجَدْتُ فِي مَسَاوِي أَعْمَالِهَا النَّخَاعَةَ تَكُونُ فِي الْمَسْجِدِ لَا تُدْفَنُ

"Ümmetimin bütün amelleri — iyisi, kötüsü — bana arz olundu. İyi amellerinin içinde yoldan atılan eziyet verici şeyleri gördüm. Kötü amellerinin içinde ise mescitte tükürülüp de gömülme balgamı gördüm."¹²

⁹ Bakara, 2/222.

¹⁰ Enfal, 8/11.

¹¹ Müslim, Tahâre, 1.

¹² Müslim, Mesâcid, 57.

Bu hadiste Hz. Peygamber, çevre temizliği ya da çevrenin kirletilmesi konusunda en ufak bir ayrıntının bile iyilik ya da kötülük olarak hesap gününde karşımıza çıkacağına vurgu yapmaktadır. Çoğu zaman, bir çikolatanın ambalajını, sigaranın izmaritini, çekirdek kabuğunu ya da kendimize göre önemsiz saydığımız bir şeyi yollara atıveririz. Bundan hesaba çekileceğimiz aklımıza bile gelmez. Ancak, bu davranış, bizce ufak bir hareket olsa da, onun içinde, dar anlamda kul hakkına, geniş anlamda da kamu hakkına varan bir sorumsuzluk ve duyarsızlık örneği yatmaktadır. Öte yandan sokakta ufak bir çöp atığı gördüğü zaman üzülen, gücü nispetinde onları temizlemeye çalışan insanlar da vardır. Her iki insan tipini göz önüne aldığımız zaman, olgun bir insanla sorumsuz davranan bir insan arasındaki farkı anlamış oluruz.

Günümüzde, insanların dinlenme ve piknik yeri olarak kullandıkları yeşil alan, ormanlık, ağaçlık veya park yerlerine, yiyecek ve piknik atıklarını bıraktıklarını ve bazı yerleri de tuvalet gibi kullanarak kirlettiklerini görünce; Hz. Peygamber'in asırlar önce yaptığı bu uyarının ne kadar önemli olduğunu görmekteyiz.

Dinimize göre; insanların çevreyi temiz tutmaları Peygamber Efendimizin ifadesiyle sadaka vermeye denk tutulmuştur. Nitekim Hz. Peygamber bir hadisinde,

كُلُّ سَلَامَى مِنَ النَّاسِ عَلَيْهِ صَدَقَةٌ كُلَّ يَوْمٍ تَطَّلَعُ فِيهِ الشَّمْسُ - قَالَ - تَعْدُلُ بَيْنَ الْإِثْنَيْنِ صَدَقَةٌ وَتُعِينُ الرَّجُلَ فِي ذَاتِهِ فَتَحْمِلُهُ عَلَيْهَا أَوْ تَرْفَعُ لَهُ عَلَيْهَا مَتَاعَهُ صَدَقَةٌ - قَالَ - وَالْكَلِمَةُ الطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ وَكُلُّ خَطْوَةٍ تَمْشِيهَا إِلَى الصَّلَاةِ صَدَقَةٌ وَتُمِيطُ الْأَدَى عَنِ الطَّرِيقِ صَدَقَةٌ

"İçinde güneş doğan her gün, insanların her bir mafsalı için bir sadaka vâcib olur. (Meselâ) iki kişinin arasında adaletle hükmetmen bir sadakadır. Hayvanına binmek isteyen bir kimseye yardım ederek, hayvana bindirmen yahut eşyasını hayvana yüklemen bir sadakadır. Güzel söz bir sadakadır. Namaza giderken attığın her adım bir sadakadır. Yoldan eziyet verici şeyleri gidermen dahî bir sadakadır."¹³

Bu hadiste yapılması istenen "eziyet veren şeylerin giderilmesi" ifadesinin kapsamı gayet geniştir. Yoldaki bir dikenden, evdeki bacadan çıkan kirlere; hayvan gübrelerinden atılan her türlü çöpe; arabanın egzozundan gürültüsüne; bağırarak konuşmadan kavgaya; kötü görümlü olmadan edebe aykırı giyime kadar, maddî ve manevî hoşa gitmeyen rahatsız eden her şeyi kapsamaktadır.

Nimetleri ölçülü kullanıp aşırı gitmemek

Dünyada istifademize sunulan şeyleri, kendi ihtiyacımız ölçüsünde kullanarak israfa sapmamalıyız. İsrafa gidersek, ekolojik dengenin bozulmasına sebep oluruz. Ekolojik dengenin bozulması ise, tabiatta sağlıklı bir ortamın oluşmasını bu da canlıların hayatlarını dengeli bir şekilde sürdürememesi sonucunu doğurur. Örneğin av yapan bir kişinin, ihtiyacı olmadığı halde av hayvanlarını öldürmesi, ağaçlardan yakacak olarak yararlanan kişilerin genç ağaçları, ihtiyacından fazla bir şekilde kesip yerine yenilerini dikmemesi, ekolojik dengenin bozulması demektir. Doğal ortamı tehdit eden kimyasal maddelerin tedbirsizce doğaya atılması ayrı bir aşırılıktır. Bu durum Allah ve Resulü tarafından kınanmıştır. Konuya ilişkin bazı ayet ve hadisler şöyledir:

كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحِلَّ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى

"Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz ve helâl olanlarından yiyin. Bu konuda aşırı da gitmeyin, yoksa üzerinize gazabım iner. Gazabım da kimin üzerine inerse o muhakkak helak olmuş demektir."¹⁴

Yukarda sözünü ettiğimiz aşırılıklar, bu ayette ifade edilmiş ve yerilmiştir. "insanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır." (Rum, 41) Bu ayette, insanların tabiatta yapacakları aşırılıklara işaret edilmektedir. Burada yapılan ikazın, günümüzde

¹³ Buhârî, Cihad, 128 Müslim, Zekât, 56.

¹⁴ Tâhâ, 20/81.

bütün yönleriyle ortaya çıktığını görmekteyiz. Toprağın en büyük dostu olan ormanların hızla tahrip edilmesini, karada ve denizde yaşayan canlılar ve balıkların ölmesini buna örnek verebiliriz. Yine, ozon tabakasının delindiğinden söz edilmesi, çevreciler tarafından dile getirilen uzay kirliliği ve kozmik kirlenme gibi sorunlar bu gerçeği doğrulamaktadır.

Hz. Peygamber, kuşların yuvalarının bozulmamasını, yumurta veya yavrularının alınmamasını istemiştir. Anneleri gördüğü halde, yuvalarından kuş yavrularını alarak yanına gelen bir kişiye Hz. Peygamber;

"Haydi bunları götür. Anneleri ile birlikte aldığın yere koy" (Ebû Davud, Cenaiz, i. No: 3089) buyurmuştur. Çünkü yavruları yuvasından alırken anneleri bunu görüyor ve yuvanın üzerinde dönüyordu. Hz. Peygamberin bu emri üzerine yavruları alan kişi, onları geri götürüp yuvalarına koymuştur.

İnsanların çevreye karşı sorumluluklarının birçok ayrıntısından bahsetmek mümkündür. Ancak bunlar arasında öyleleri vardır ki önem sırasında başta yer alırlar. Başka bir ifadeyle, "çevreye karşı sorumluluğumuz içinde yer alan en hassas nokta nedir?" sorusunu kendimize yöneltirsek; bunun ağacın ve yeşilin korunması olduğunu söylememiz mümkündür. Şimdi ana hatlarıyla bu konudan bahsedelim.

Ağacı ve yeşili koruma ile ilgili dinimizin emir ve tavsiyeleri

Dünya hayatının vazgeçilmez nimetlerinden biri de ağaç ve yeşilliktir. Ağaç, kapımıza eşik, soframıza kaşık, bebeğimize beşiktir. Ciğerlerimize oksijen taşıyan, erozyonu önleyerek sel sularıyla sürüklenen topraklarımızı koruyan, kökünden, yaprağından, kerestesinden, çiçeğinden, meyvesinden, gölgesinden, kokusundan, güzelliğinden yararlandığımız ilâhi bir lütuftur.

Dinimizin öğretileri arasında, ağaç ve yeşillik sevgisinin çarpıcı örneklerinden söz etmek mümkündür. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de cennet anlatılırken meyveler, hurma ve nar, (Rahman, 68) incir ve zeytin, (Tin, 1) taneli yiyecekler, üzümler, yoncalar, zeytinler, hurmalıklar, meyveler ve otlaklar, (Abese, 27-32) dikensiz sedir ağaçları, meyveleri küme dizili muz ağaçları, uzamış gölge ve çağlayan sular (Vakıa, 28-31) zikredilir.

Kur'an-ı Kerim'de cenneti tasvir eden, ağacın fayda ve güzelliklerini bildiren ayetlerin yanında, bizzat Hz. Peygamber'in hicretten sonra Medine ve çevresinde giriştiği ağaçlandırma ve yeşillendirme faaliyetlerinden de söz etmemiz mümkündür.

Hz. Peygamber Medine ve Mekke çevresini haram bölge ilân etmiştir. Hz. Peygamberin konuya ilişkin hadisleri şu şekildedir:

الْمَدِينَةُ حَرَمٌ ، مِنْ كَذَا إِلَى كَذَا ، لَا يُقَطَّعُ شَجَرُهَا ، وَلَا يُحَدَّثُ فِيهَا حَدَثٌ ، مَنْ أَحَدَّثَ حَدَثًا فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ

" Medine şuradan şuraya kadar haremdir. Bu sahanın ağacı kesilmez, burada bid'at çıkarılmaz. Kim bu Medine Haremi içinde (Kitâb ve sünnete aykırı) bir bid'at ortaya koyarsa Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti o kimse üzerine olsun "¹⁵

لَا يُعْضَدُ عِضَاهُهَا ، وَلَا يُنْفَرُ صَيْدُهَا ، وَلَا تَجْلُ لِقَطْعُهَا إِلَّا لِمَنْشِدٍ ، وَلَا يُخْتَلَى خَلَاهَا

"(Mekke'nin) dikenli ağacı kesilmez, av hayvanı ürkütülmez, yitik eşyası ilân edecek kimseden başkasına (alıp kaldırması) helal olmaz, yeşil otu koparılmaz"¹⁶

Zira, Kabe'ye Mescid-i Haram; Mekke ve Medine'ye iki haram anlamında Haremeyn denilmektedir.

Sözünü ettiğimiz haram bölgelerde, bir bitkiyi yolmak, bir karıncayı öldürmek dinen yasaktır. Yapılan her bir yasak için ceza olarak verilecek belirli sadakalar vardır. Burada, dini bir anlayışla

¹⁵ Buhârî, Fedâilü'l-Medine, 1; Yakın anlamlı hadisler için bkz. Müslim, Hacc, 88.

¹⁶ Buhârî, Lukata, 7.

doğanın korunması sağlanmaktadır.

Resulullah Zû Kad Gazvesinden dönerken Medine yakınlarında Zureybu't-Tavil adı verilen yere geldi. Ensar'dan Benî Harise soyundan bazı kişiler: "Ey Allah'ın Resülü! Burası bizim develerimizin ve koyunlarımızın otladığı ve kadınlarımızın çıktığı yerdir" dediler. Bu sözleriyle el Câbe denilen yeri kastediyorlardı. Bunun üzerine Peygamberimiz: "Kim buradan bir ağaç kesecek olursa, onun yerine bir ağaç diksin!" talimatını verdi. Daha sonra herkes buraya ağaçlar dikti. Burası kısa süre sonunda el-Gâbe diye şöhret bulan bir ormanlık oldu.¹⁷

Görülüyor ki Peygamberimiz, yeşil alanları korumayı, ağaç dikimini yaygınlaştırmayı İslâmî ve insanî bir görev olarak göstermiş ve bu konuyla ilgili olarak:

"Kıyamet kopmaya başladığında, birinizin elinde bir ağaç fidanı bulursa, kıyamet kopmadan onu dikmeye gücü yeterse, hemen diksin."¹⁸

مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَغْرِسُ غَرْسًا إِلَّا كَانَ مَا أَكَلَ مِنْهُ لَهُ صَدَقَةٌ وَمَا سُرِقَ مِنْهُ لَهُ صَدَقَةٌ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ مِنْهُ فَهُوَ لَهُ صَدَقَةٌ وَمَا أَكَلَتِ الطَّيْرُ فَهُوَ لَهُ صَدَقَةٌ وَلَا يَرَزُوهُ أَحَدٌ إِلَّا كَانَ لَهُ صَدَقَةٌ

"Bir Müslüman bir ağaç dikerse, o ağaçtan yenilen (yemiş) mutlaka onun için sadakadır. O ağaçtan çalınan (yemiş) onun için sadaka, yabanî hayvanların yediği sadaka, kuşların yediği dahî onun için sadakadır. (Hasılı) bir kimse o ağacı (n yemişini yeyip) azaltırsa, bu onun için mutlaka sadaka olur"¹⁹

Doğal dengenin oluşmasında ağaç ve orman önemli bir rol oynar. "Yaş kesen baş keser" atasözü de, başta ormanlar olmak üzere yeşilliklerin korunması gerektiğini veciz bir şekilde ifade etmektedir. Zira ormanlar, eko sisteminin akciğeri görevini yapmaktadır. On dönümlük bir çam ormanı, bir yılda kırk ton saf oksijen üretebilmekte, bir kayın ağacı kırk kişinin karbondioksitini giderebilmektedir.

Sonuç

Genel anlamda çevreyi, özelde ağaç ve yeşillikleri koruyup temiz tutmak, bunun için her türlü tedbiri alıp üzerimize düşeni yerine getirmek, hem insani hem de dinî görevimizdir. Zira çevreyi kirletmek, sadece çevreye karşı işlenmiş bir kötülük değil, aynı zamanda aynı ortamı paylaşan diğer canlı ve cansız varlıklara karşı işlenmiş bir suçtur.

Hz. Peygamber, bir hadisinde,

"Müslüman Müslümanın elinden, dilinden güvende olduğu kimsedir"²⁰ buyurmaktadır. Çevreyi kirleten, doğal zenginlikleri fütursuzca kullanan bir kimse, dolaylı olarak diğer insanlara zarar vermektedir. Dolayısı ile hadiste belirtilen güven sıfatını zedelemektedir.

Çevreyi temiz tutmadığımız, istifademize sunulan doğal zenginlikleri gereği gibi kullanmadığımız takdirde kul hakkına da tecavüz etmiş sayılırız. Bütün bunlardan hesaba çekileceğimizi unutmayalım. Zira insanın dünyada iken yaptığı her şey, ilâhî mahkemede en ince ayrıntısına kadar değerlendirilecektir. Konuya ilişkin bir ayette şöyle buyrulmaktadır:

وَوَضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِهَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يَظْلُمُ رَبُّكَ أَحَدًا

"Kitap ortaya konur. Suçluları, kitabın içindekilerden korkuya kapılmış görürsün. 'Eyvah bize! Bu nasıl bir kitaptır ki küçük, büyük hiçbir şey bırakmadan hepsini sayıp dökmüş!' derler. Onlar bütün yaptıklarını karşılarında bulurlar. Senin Rabbin hiç kimseye zulmetmez."²¹

¹⁷ Belazuri, Futûhu'l-Buldân, Beyrut, 1958, I, 17.

¹⁸ Ahmed b. Hanbel, III, 191, 184.

¹⁹ Müslim, Müsâkât, 7.

²⁰ Tirmizî, İman 12; Nesâî, İman 8.

²¹ Kehf, 18/49.

